

PARTICULAR ISSUES OF PHILOSOPHY OF RELIGION

Світлана Ломачинська

Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

ГЕНЕЗА ФЕНОМЕНУ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ У ВИМІРІ РЕЛІГІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Svitlana Lomachynska

Ivan Franko State University of Zhytomyr, Ukraine

GENESIS OF VIRTUAL REALITY IN SCOPE OF RELIGIOUS COMMUNICATIONS

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of virtual reality through the prism of religious communications in the modern globalized world. The role of virtual reality is certain for the use of possibilities of rapid adaptation of man to the rates of development societies that is determined by his dynamics, providing socialization of an individual in society. Understanding the essence of virtual in the context of religious communication the next levels are distinguished: ontological, gnoseological, axiology. The author analyzes the origins of psychological comprehension of the essence of virtual reality. The article reveals the directions of the virtual analysis in the historical-philosophical thought and analyzes the peculiarities of the phenomenon of virtual reality in modern religious communications.

Keywords: reality, virtual reality, virtual world, religious communication.

Актуальність дослідження. У сучасних умовах розвитку глобального інформаційного суспільства, серед основних характеристик якого є інформаційна індустрія, що формує мультимедійну промисловість, питання віртуальної реальності як результату інформаційного прогресу, постає як об'єкт різних напрямів сучасних наукових досліджень. Дигіталізація як формальна відмінна особливість інформаційно-технологічної культури, визначає новий рівень інформаційно-комунікаційної революції, у якій віртуальна реальність відвоює своє ключове місце і претендує на першість та інформаційну істинність. Глибина проникнення віртуальності у соціальне та індивідуальне життя дозволяє стверджувати про «віртуалізацію» суспільства, його соціально-комунікаційну систему, значною мірою впливаючи і на релігійні відносини загалом та релігійні комунікації зокрема, що потребує актуалізації наукової уваги у означеному напрямку.

Метою дослідження є аналіз сутності феномену віртуальної реальності крізь призму релігійних комунікацій.

Стан дослідження проблеми. Філософські засади проблеми віртуального у різних його проявах активно досліджуються у російській науковій думці. У процесі аналізу були використані дисертаційні дослідження Р.Вилкова, А.Воронова, Є.Ковалевської, А.Малишко, М.Опенкова тощо. Проблеми віртуальної реальності присвячені монографії Д.Іванова, І.Корсунцева, Н.Носова, Є.Таратути.

Серед досліджень вітчизняних науковців акцентовано увагу на наукових розробках Я.Башманівської, В.Кавалерова, А.Муза тощо.

Наукова увага до феномену віртуальної реальності актуалізувалась у епоху постмодерну, зумовленому переосмисленням ролі мас-медіа у соціально-комунікаційному просторі суспільства. Міфологічна концепція медіа-реальності, сформована дослідженнями Р.Барта, теорія симулякрів у соціально-комунікаційних процесах Ж.Бодріяра актуалізують проблему множинності реальностей, що намагаються заволодіти свідомістю особи і поступово заміщують фізичну реальність.

Сучасний світ продукує різні типи реальностей. А.Соколов у проблемі онтологічного виміру реальності визначає кілька основних аспектів – якісний – існують різні сорти реальності; кількісний – існують різні ступені реальності; рівневий – існують різні рівні реальності. З активним

розвитком інформаційних технологій проблема типології реальностей стала значно складнішою, адже поширились поняття «віртуальна реальність» і «можливий світ»¹.

Віртуальна реальність формує ключовий індикатор стану свідомості суспільства. Відповідно, історія віртуальної реальності а також способів її конструювання і тих соціальних ролей, що формувались завдяки їй у різних соціальних обставинах, може слугувати, за висловом Є.Таратуги, «історією конструювання суспільства загалом»².

У монографії М.Кастельса³ розвиток мережі Інтернет вписується у загальний порядок «простору потоків» і «позачасового часу». З його точки зору, на сучасному етапі розвитку суспільства віртуальне визнається формоутворюючим і невід'ємним атрибутом нового світопорядку.

Для аналізу проблеми найбільш доцільною є позиція А.Соколова, який визначав реальність як «нескінченну множину однорідних, але не тотожних елементів, що рухаються у своєрідному, власному хронотопі (часі та просторі)»⁴.

Віртуальний світ – світ глобальної комунікації – існує до тих пір, поки людству необхідне спілкування. А отже, і параметри віртуального світу будуть базуватися, передусім, на прагматичних і комунікативних принципах.

Комп'ютерна віртуальна комунікація у діяльності християнських релігійних організацій стала ефективною відповіддю на глобальні виклики сучасної інформаційної епохи, адже сучасні Інтернет-технології дозволяють пришвидшити обмін релігійною інформацією, збільшити аудиторію, розширити простір релігійної комунікації.

Комп'ютерна віртуальна реальність за недовгий час свого існування продемонструвала полярно протилежні позиції ціннісних засад свого існування: з одного боку, формуючи безмежні можливості для самоосвіти та самовдосконалення через віртуальні системи освіти, бібліотеки, музеї тощо; з іншого – створила своєрідне віртуальне зло як породження глобальної агресії через засоби маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю. Адже ефект анонімності віртуальної реальності паралізує людську свідомість, зомбує її зсередини.

У системі релігійної комунікації саме віртуальна комунікація постає умовою використання можливостей швидкого пристосування людини до темпів розвитку суспільства, які визначає його динаміка, забезпечуючи соціалізацію індивіда у суспільстві. Водночас, реалізуючи ілюзорно-компенсаторну функцію релігії, Інтернет створює для людини певний уявний світ, спілкування в якому компенсує недоліки реальної комунікації, формуючи бажання втечі від фізичної реальності.

Водночас, варто зазначити, що віртуальна реальність у досягненні релігійних феноменів не є надбанням сучасної інформаційної епохи, а має тривалу історію. Вічна мрія людини, пов'язана з позбавленням від тілесності та подоланням кордонів природного світу, яскраво проявляє себе вже на рівні міфологічного осмислення буття. Аналіз міфотворчості в архаїчній культурі показує, що ідеї віртуальності тісно пов'язана з сутністю міфу як універсального способу конструювання реальності, дозволяючи стверджувати, що семантичний зміст поняття «віртуального» має досить широку інтерпретацію.

Аналізуючи історичні засади становлення проблеми віртуального, ряд російських дослідників означеного питання (А.Фандєєва, Л.Компанцева, А.Малишко, Є.Таратуга) намагаються пов'язати сучасне визначення поняття «віртуальна реальність» зі змістом поняття «virtus» (лат. «потенційний», «можливий»). Є.Таратуга, аналізуючи мовні аналоги латинського «virtus» у давньогрецькій міфології, стверджує, що воно найчастіше асоціюється з доблестю і мужністю, що проявлені воїнами-героями на полі битви. Герої (наділені чоловічими доблестями мужності і сили) виділяються з ряду смертних і існують у іншій реальності⁵. Як висновок, Є.Таратуга зазначає, що ««virtus» має в собі поділ реальностей на наявне і належне з утвердженням останнього як складної

¹ Соколов, А.В. *Философия информации : проф.- мировоззр. учеб. пособ.* / А.В. Соколов ; С.-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств. – СПб. : СПбГУКИ, 2010. – 368 с. – С. 163-164

² Таратуга, Е.Е. *Философия виртуальной реальности* / Е.Е.Таратуга. – СПб., 2007. – 147 с. – С. 74

³ Castells, M. *The Information Age: Economy, Society and Culture* / M. Castells. – Vol. 2. *The Power of Identity*. – Blackwell Publishers, 1998. – P. 355.

⁴ Соколов, А.В. *Философия информации : проф.- мировоззр. учеб. пособ.* / А.В. Соколов ; С.-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств. – СПб. : СПбГУКИ, 2010. – 368 с. – С. 164

⁵ Таратуга, Е.Е. (2007). *Философия виртуальной реальности*. Санкт-Петербург, 16-18.

над-емпірично-релятивної конструкції суто емпіричного сенсу. Віртуальне декларується як над-емпіричне задля того, щоб воно могло відбутися як факт емпіричності реальної»¹.

У своїх дослідженнях А.Фандеева вказує, що у епоху античності віртуальне вживалось у термінах «можливість», «спосіб існування ідеї», «внутрішня сила» (праці Платона та Арістотеля)². Самостійне філософське визначення термін «virtus» отримує в епоху Середньовіччя. Середньовічні схоласти, продовжуючи традицію представників римського стоїцизму, що використовували означений термін в контексті позначення бойової доблесті, екстазу бою, позначали ним «можливість», наближену дійсність (Фома Аквінський, Августин Аврелій). У схоластичній інтерпретації кількість і типи реальностей, якими оперує людина, визначаються її активністю, і по напрямку руху до межових реальностей у вертикальній сакральній комунікації людина може проходити нескінченну кількість проміжних реальностей, і ці проміжні реальності в результаті сходяться.

Є.Таратута зазначає, що у середньовічній латині «virtus» позначає: 1. надприродну істоту – ангела; 2. «справи, які демонструють силу», – тобто, за середньовічними уявленнями, чудеса; 3. справи відваги; 4. те, що є потенційним; 5. військо, воїнство³.

Л.Компанцева зазначає, що Фома Аквінський за допомогою поняття віртуальності вирішував одну з ключових проблем середньовічної філософії – яким чином співіснують реальності різного рівня, наприклад, душа мисляча, душа тваринна, душа рослинна⁴.

Саме у схоластичній філософії бере свій початок уява про те, що віртуальне формує певну дійсно окрему реальність, що збереглася до сьогодення. Є.Таратута проводить паралель між античними семантичними компонентами поняття «virtus» як «героя» і його середньовічним усвідомленням як «мученика»: «святість як прояв надприродних здібностей і сили святого («virtus») була, з одного боку, знаком божественної обраності і милосердя, божим даром, а з іншої – результатом особистісних зусиль святого. У епоху Середньовіччя наслідування найбільш жорстким формам особистісної аскези слугувало певним чином індикатором обраності і володіння надприродною силою»⁵.

А.Малишко⁶ у філософському осмисленні феномену віртуальної реальності виділяє декілька основних груп проблем: онтологічні, що пов'язані з історичним аналізом понять «реальність» та «віртуальна реальність»; гносеологічні, що актуалізують проблеми пізнання свідомості і мови; соціологічні, що аналізують вплив «віртуалізації» на людину і суспільство.

Погоджуючись з означеною позицією, вважаємо за доцільне у осягненні сутності віртуального у контексті релігійної комунікації можливо визначити наступні рівні: онтологічний, гносеологічний, аксіологічний. На онтологічному рівні у свідомості віруючого відбувається усвідомлення можливості існування різних рівнів реальності – фізичної (земної) і божественної, що існує як вічна потенція, набуваючи в уяві віруючого цілком реальних обрисів. На гносеологічному рівні формуються шляхи осягнення світу божественної реальності через усвідомлення недосконалості реальності земної. Аналізуючи життєписи християнських святих (як у православній, так і у католицькій традиціях) можливо простежити наявність у них здатності свідомості перебування у певних містичних станах (своєрідній віртуальній реальності), де відбувається комунікація праведника з потойбічними силами (завичай, явлення ангелів).

Відповідно, в онтологічному плані віртуальність розглядається як певний потенційний стан буття, що володіє наявним у ньому активним першопочатком, потенційною здатністю до прояву певних подій чи станів, що можуть реалізовуватись за відповідних умов. При цьому віртуальна реальність постає як актуальна, але не субстанційна. У Н.А.Носова⁷ обов'язковою умовою існування віртуальної реальності є її онтологічна відокремленість реальності фізичної та рівноправність щодо неї.

¹ Таратута, Е.Е. (2007). *Философия виртуальной реальности*. Санкт-Петербург, 25.

² Фандеева, А.К. (2014). Виртуальная реальность: ретроспективный анализ понятия. *Грани: Философия*, 2, 49.

³ Таратута, Е.Е. (2007). *Философия виртуальной реальности*. Санкт-Петербург, 27.

⁴ Компанцева, Л.Ф. Философские и языковые аспекты формирования концепта виртуальная реальность. <http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/natural/sitsbo/01-1-2008.pdf, свободный>.

⁵ Таратута, Е.Е. (2007). *Философия виртуальной реальности*. Санкт-Петербург, 29.

⁶ Малишко, А.А. (2008). *Философские проблемы виртуальной реальности (историко-философский анализ)*: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Мурманск.

⁷ Носов, Н.А. (2000). *Виртуальная психология*. Москва: Аграф.

У дослідженнях Н.Носова віртуальною реальністю є специфічні психологічні стани людини, які володіють певними ознаками, що свідчать про те, що в означений момент людина переживає «виключення» з основної реальності в реальність віртуальну. При цьому розуміється, що «віртуальна реальність може виникнути у будь-якому образі, яким би елементарним він не був, але буде переживатись як повноцінна реальність». Тобто, віртуальна реальність характеризує особливі індивідуальні психологічні стани людини, при цьому «психіка людини розглядається як складне утворення, що включає в себе різні реальності, що не зводяться не тільки до непсихічних реальностей (напр. фізіологічної чи соціологічної), але й одна до одної»¹.

На рівні вертикальних релігійних комунікацій, у спробі осягнення віруючим божественної сутності через акти її присутності під час молитви відбувається розмивання протилежностей земного і божественного, це своєрідний стан взаємопереходу між різними рівнями реальностей. З точки зору М.Ю.Опенкова², «ознаки віртуальної реальності можливо звести до двох основних: 1.це – повна присутність, динамічна безперервність реальності...Буття тут-і-зараз має на увазі непричетність тривалості, коли людина є там, де вона є, а не попереду чи позаду себе; 2. це момент, коли життя і смерть, реальне і уявне, минуле і майбутнє перестають сприйматись як протилежності. Зняття таких протилежностей і є віртуальною реальністю»³. Емпіричними прикладами віртуальної реальності М.Ю.Опенков вважає екстаз, містичні стани, змінні стани свідомості тощо.

Намагаючись зрозуміти природу свідомості ми стикаємося з питанням чи є вона атрибутом людини чи виступає як щось надлюдське, космічне. Стосовно надлюдської природи свідомості, то ця думка представлена, перш за все, в релігійних течіях, в центрі яких є божественне розуміння. Друга точка зору знаходить більш наукове обґрунтування розуміння свідомості як атрибуту тільки людини, світоглядною основою якої слугує принцип відображення, що описує властивості свідомості як специфічної субстанції.

Гносеологічна функція поняття «реальність» розкрита у дисертаційному дослідженні Р.Вилкова, який її вбачає «у виявленні меж між різними сферами людського буття. Якщо віртуальну реальність розглядати не як самостійну сутність, тоді вона стає понятійним засобом для акцентування граней існування інших феноменів культури. Нові семіотичні системи, що існують у рамках віртуальної реальності, містять в знятому вигляді певні аспекти людської діяльності. Концепт «віртуальна реальність» надає додаткові можливості для фіксації своєрідності тих змінених станів свідомості, які не є прямим результатом сучасних інформаційних технологій, але породжують аналогічні психологічні наслідки»⁴.

На психологічній природі віртуальної реальності наголошують і інші російські дослідники. Є.В. Ковалевська, аналізуючи емпіричні приклади віртуальної реальності, веде мову про сні, фантазії, змінні стани свідомості загалом, символічну та симульовану реальності, зазначаючи про виключність віртуальної реальності із темпоральності наявного буття, вважаючи, що «людина ніби виходить із суб'єктивної реальності у реальність віртуальну»⁵.

А.Воронов⁶, підкреслюючи як найважливіший елемент віртуальної реальності її мета-технічні витоки, водночас, відмічає наявність у її природі подвійної складової – матеріальної і духовної.

У І.Г.Корсунцев⁷ віртуальна реальність постає як суб'єктивна реальність, не детермінована комп'ютерними технологіями. Такий підхід застосовується до образів художнього вимислу, фантазії, а також зміненим станам свідомості.

Витоки психологічного осмислення сутності віртуальної реальності формуються у філософії постмодернізму (Ж.Бодріяр, Ж.Дельоз, Р.Барт тощо), де феномен віртуальної реальності розкривається на основі антропологічного його підґрунтя, але у контексті соціального

¹ Носов, Н.А. (2000). *Виртуальная психология*. Москва: Аграф, 162.

² Опенков, М.Ю. (1997). *Виртуальная реальность: онто-диалогический подход*: автореф. дисс. д.филос.н. Москва.

³ Опенков, М.Ю. (1997). *Виртуальная реальность: онто-диалогический подход*: автореф. дисс. д.филос.н. Москва, 19.

⁴ Иванов, Д.В. (2000). *Виртуализация общества*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 19.

⁵ Ковалевская, Е.В. (1998). *Виртуальная реальность: философско-методологический анализ*: автореф. дисс. к.филос.н. Москва, 9.

⁶ Воронов, А.И. (1999). *Философский анализ понятия «виртуальная реальность»*: дисс. канд. филос. Санкт-Петербург.

⁷ Корсунцев, И.Г. (1998). *Субъект и виртуальная реальность*. Москва.

конструювання реальності. У Ж.Бодрийяра віртуальна реальність постає як така, що створена на основі заміщення симулякрами ціннісних і інституційних елементів суспільства, коли відносини між людьми приймають форму відносин між речами, а реальне заміщується знаками реального¹. У результаті людська сутність проявляється не у реальному, а у віртуальному світі, де людина взаємодіє не з реальними речами, а з їх «симуляціями». Таким чином, у сучасному філософському дискурсі осмислення проблеми віртуального обертається навколо проблематики постструктуралізму – мови, знака, симулякра тощо. Віртуальна реальність визнається переважно симулятивною, вона постає як накопичення симулякрів.

В.Кавалеров стверджує, що онтологічний статус «віртуальної реальності» потрібно розглядати саме через сенс поняття «симулякра», у силу чого «віртуальна реальність» постає простором симулякрів як відчужених знаків, які на відміну від знаків-копій фіксують не подібність, а різницю із референтною реальністю. На противагу актуальній дійсності, що виражає цілісність, стабільність і завершеність, віртуальна реальність є джерелом розрізнення (відмінності) і багатоманітності. Таким чином, віртуальна реальність є феноменом, іманентним самій структурі буття, що втілює можливість творчої діяльності. Адже людина постає споконвічно зануреною у віртуальну реальність, і переходить із одного віртуального стану до іншого. Тобто віртуальна реальність – це те ресурсне середовище, яке підтримало і виховало людину, оскільки людство завжди намагалося облаштувати навколишній світ, створюючи свої світи, які, за великим рахунком, і є «віртуальними»².

У М.Паєтау віртуалізація – «це процес соціальний, процес зміни суспільства загалом, а не створення паралельного віртуального співтовариства»³. Він визначає суспільство як систему комунікацій, а виникнення глобальних інформаційних мереж, – як результат використання суспільством нових форм комунікації для само відтворення.

У Д.В.Іванова характерною рисою сучасного інформаційного суспільства є поява віртуального аналога реальної соціальної взаємодії – симуляції, що здійснюється у кіберпросторі. Автор виділяє три основні характеристики віртуальної реальності: нематеріальність впливу, умовність параметрів, ефемерність⁴.

Г.Йойлева⁵ зазначає, що перехідний характер комп'ютерних, культурних і містичних віртуальностей пов'язаний з існуванням особливих перехідних, пограничних станів людської свідомості, людської психіки. Частина людської свідомості усвідомлює світ реальний, частина – світ віртуальний, сама людина знаходиться в прикордонному, перехідному стані, її особистість роздвоюється. Це особливі перехідні стани душі і тіла. З одного боку, реальність все далі відсувається від реципієнта, віртуалізується, а з іншого, відбувається реконфігурація відносин. Позиція суб'єкта по відношенню до об'єктивного світу стає активною, домінуючою, все частіше реципієнт має справу не з самою дійсністю, а з її образами. Образи проєктуються свідомістю і безпосередньо пов'язані з діапазоном можливостей суб'єкта: чим він ширше, тим набагато змістовнішою стає створена віртуальна свідомість. Базуючись на означеній позиції, можна стверджувати, що релігійна комунікація і на рівні ауто комунікації, і на рівнях осягнення таїни сакрального тексту чи сакрального мистецтва, постає як образна, символна, розширюючи творчий потенціал релігійно спрямованої особистості.

У Є.Є. Таратути віртуальна реальність постає як специфічна сфера конструювання соціальної реальності, якій властива інструментальність, що направлена на фактичну емпіричну дійсність; таким чином, віртуальна реальність виступає як така, що позбавлена власної просторовості і включена у реальність соціальну. У сучасному світі віртуальна реальність постала як засіб і спосіб поєднати світ, що розпадається на частини, позбавлений категоризуючої і систематизуючої його діяльності людського розуму, світ, який перетворився на деяке накопичення взаємо проникних «світів». У означеному сенсі поняття віртуальної реальності постає як один з не багатьох

¹ Бодрийяр, Ж. (2013). *Симулякри и симуляция*. Тула, ООО «Тулский полиграфист», 19.

² Кавалеров, В.А. (2011). Смысловое поле «суспільства знань» у вимірах інформаційного континууму. *Гуманітарний часопис*, 4, 38.

³ Игнатьев, В.И., Владимирова, Т.В., Степанова, А.Н. (2009). *Социальная система как информационное взаимодействие*: монографія. Новосибирск: Изд-во НГТУ, 183.

⁴ Иванов, Д.В. (2000). *Виртуализация общества*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 61.

⁵ Иойлева, Г.В. (2014). *Виртуальная реальность: структурно-функциональные особенности и специфика ее влияния на сознание*. <<http://oaji.net/articles/2014/1186-1410934618.pdf>>.

універсальних «екзистенціалів» сучасної філософії¹. У завдання віртуальної реальності не входить подолання реальності чи вихід за її межі, – це лише декларація, що забезпечує необхідну свободу маневру. Віртуальна реальність конструюється всередині реальності «основної»². Тим самим, у ситуації віртуального межа реального і нереального виявляється актуалізованою якраз в плані права реального на «повноцінну» соціальну онтологію.

Відповідно, у контексті релігійних комунікацій поняття «віртуальної реальності» може мати наступні визначення:

– віртуальна реальність онтологічно відокремлена від основної, але рівноправна щодо неї, при цьому мається на увазі, що віртуальна реальність може виникнути на основі будь-якого образу, але буде переживатись як повноцінна реальність – на рівні осягнення божественної сутності;

– віртуальною реальністю може бути та межова ситуація, коли життя та смерть, реальне та фантазія зливаються у єдине ціле, перестають сприйматися як протилежності – у екстатичних станах свідомості, властивих святим подвижникам чи активним сповідникам віри;

– віртуальна реальність може постати як результат зміни свідомості, коли людина виходить із реальності суб'єктивної у реальність віртуальну – у стані молитви;

– віртуальна реальність може постати як кібернетичний простір, створений комп'ютерними засобами.

Відповідно, на протигагу актуальній дійсності, що виражає цілісність, стабільність і завершеність, віртуальна реальність постає джерелом розмаїття, є феноменом, іманентним самій структурі буття, що втілює можливість активної творчої діяльності. Особистість творить той рівень реальності, який дозволяє розкрити її духовний потенціал, а інформаційні технології сприяють утвердженню віртуальної реальності як суспільно значимого феномену.

Водночас, подібна втеча від реальності має свої негативи. Я.Башманівська зазначає, що «втеча людини у віртуальну реальність не допомагає подолати стан самотності. У віртуальному світі спілкування зводиться до обміну інформацією, а справжній емоційний зв'язок з іншим суб'єктом відсутній. Взаємодія індивіда у віртуальній реальності відбувається фактично з симулякрами, утім як для виходу з екзистенційної кризи необхідне відчуття єдності з реальним суб'єктом»³.

Віртуальна реальність породжує порушення діалектичної єдності життя і смерті, що веде до радикального переосмислення онтологічних, аксіологічних, соціальних умов існування індивіда. А в умовах множинної (розмитой) ідентичності, втрати тілесності, відірваності від цілісності світу формується відчуття фальшивості власного буття. Означений аспект часто використовують деструктивні релігійні секти, використовуючи мережу Інтернет задля пропагандистської діяльності.

Таким чином, можемо стверджувати що віртуальна реальність у сучасну інформаційну епоху є ефективним засобом реалізації релігійних комунікацій, адже іманентна самій природі прояву релігійних феноменів.

References:

1. Bodrijjar, Zh. (2013). *Simuljakry i simuljacija* [Simulacrum and Simulation]. Tula: ООО «Tul'skij poligrafist» [in Russian].
2. Bashmanivska, Ya.V. Virtualna realnist yak chynnyk zrostayuchogo usamitnennya lyudyny [Virtual reality as a factor in the growing soliloquy of man]. <<http://eprints.zu.edu.ua/9746/1/3.pdf>>(2017, November, 02).
3. Vylkov, R.I. (2009). *Kiberprostranstvo kak sociokul'turnyj fenomen, produkt tvorchestva i proektivnaja ideja* [Cyberspace as a socio-cultural phenomenon, a product of creativity and a projective idea]: avtoref. diss. kand. filos. nauk [thesis for PhD in Philosophy]. Ekaterinburg. [in Russian].
4. Voronov, A.I. (1999). *Filosofskij analiz ponjatija «virtual'naja real'nost'»* [Philosophical analysis of the concept of "virtual reality"]: diss. kand. filos. nauk [thesis for PhD in Philosophy]. Saint Petersburg. [in Russian].
5. Ivanov, D.V. (2000). *Virtualizacija obshhestva* [Virtualization of society]. Saint Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie [in Russian].
6. Iojleva, G.V. Virtual'naja real'nost': strukturno-funkcional'nye osobennosti i specifika ee vlijanija na soznanie [Virtual Reality: structural and functional features and specificity of its influence on consciousness]<<http://oaji.net/articles/2014/1186-1410934618.pdf>>(2017, November, 03).

¹ Таратута, Е.Е. (2007). *Философия виртуальной реальности*. Санкт-Петербург, 70.

² Таратута, Е.Е. (2007). *Философия виртуальной реальности*. Санкт-Петербург, 73.

³ Башманівська, Я.В. Віртуальна реальність як чинник зростаючого усамітнення людини. <<http://eprints.zu.edu.ua/9746/1/3.pdf>>.

7. Kavalyerov, V.A. (2011) Smyslove pole «suspilstva znan» u vy`mirax informacijnogo konty`nuumu [The semantic field of "knowledge society" in the dimensions of the information continuum]. *Gumanitarnyj chasopys* [Humanitarian magazine], no. 4, 36-43. [in Ukrainian]
8. Kovalevskaja, E.V. (1998). *Virtual'naja real'nost': filosofsko-metodologičeskij analiz* [Virtual reality: philosophical and methodological analysis]: avtoref. diss. k.filos. nauk [thesis for PhD in Philosophy]. Moscow. [in Russian].
9. Kompanceva, L.F. Filosofskie i jazykovye aspekty formirovanija koncepta virtual'naja real'nost' [Philosophical and linguistic aspects of the concept formation virtual reality]. <http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/natural/sitsbo/01-1-2008.pdf> (2017, November, 02).
10. Korsuncev, I.G. (1998). *Subekt i virtual'naja real'nost'* [Subject and virtual reality]. Moscow [in Russian].
11. Malyško, A.A. (2008). *Filosofskie problemy virtual'noj real'nosti (istoriko-filosofskij analiz)* [Philosophical problems of virtual reality (historical and philosophical analysis)]: avtoref. dis. kand. filos. nauk [thesis for PhD in Philosophy]. Murmansk [in Russian].
12. Muza, D.E. (2013). Informacionnoe obshhestvo: pritjazanija, vozmožnosti, problemy. Filosofskie očerki [Information society: claims, opportunities, problems. Philosophical essays]: monografija [monograph]. Dnipropetrovsk: Adverta [in Russian].
13. Nosov, N.A. (2000). *Virtual'naja psihologija* [Virtual psychology]. Moscow: Agraf [in Russian].
14. Openkov, M.J. (1997). *Virtual'naja real'nost': onto-dialogičeskij pohod* [Virtual reality: ontological approach]: avtoref. diss. doktora filos. nauk [thesis for PhD in Philosophy]. Moscow.
15. Sokolov, A.V. (2010). *Filosofija informacii* [Philosophy of information]: prof.-mirovozzr. uceb. posob. [tutorial]. Saint Petersburg: SPbGUKI [in Russian].
16. *Social'naja sistema kak informacionnoe vzaimodejstvie* (2009) [Social system as information interaction]: monografija [monography]. Novosibirsk: Izd-vo NGTU. [in Russian].
17. Taratuta, E.E. (2007). *Filosofija virtual'noj real'nosti* [The philosophy of virtual reality]. Saint Petersburg [in Russian].
18. Fandeeva, A.K. (2014). Virtual'naja real'nost': retrospektivnyj analiz ponjatija [Virtual reality: a retrospective analysis of the concept]. *Grani: Filosofija* [Facets: Philosophy], no. 2, 48-55 [in Russian].
19. Castells, M. (1998). The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 2. *The Power of Identity*. Blackwell Publishers. [in English].